

ГАЛИНА ЯВОРСЬКА

ДОКТОР ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК

ГОЛОВНИЙ СПЕЦІАЛІСТ

Національний інститут стратегічних досліджень

[**galina.yavorska@gmail.com**](mailto:galina.yavorska@gmail.com)

ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС У ДОБУ ПОЛІТИЧНИХ ЗМІН

НА ПРИКЛАДІ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ МЕТАФОРИ

МІЖСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН)

У статті розглянуто характеристики сучасного українського політичного дискурсу крізь призму метафори міжособистісних відносин. Продемонстровано процеси змін у сучасній мові політики на прикладі долі метафори «братерства», успадкованої від радянського періоду, і поступової заміни її поняттям «партнерства». Водночас радянські концептуальні схеми показують здатність до регенерації.

Ключові слова: політичний дискурс, концептуальна метафора

Проблеми функціонування української мови у контексті політичних реалій та ідеологічних настанов знайшли докладне відображення в працях Ю.В.Шевельова [Шевельов 1987]. Сучасний мовний розвиток багато в чому підтверджує положення його досліджень [Yavorska 2010]. Один з процесів, який спостерігаємо протягом років незалежності - це процес деконструкції радянських ідеологічних моделей у сучасній мові політики.

Сьогоднішній політичний дискурс відбиває зміни у політичній дійсності і водночас демонструє стійкість концептуальних схем з минулого та їх здатність до самовідтворення.

Зв'язок між мовою та політикою стає найбільш помітним у часи радикальних політичних змін. Цей факт відомий досить давно, принаймні з часів Французької революції. Ця історична подія викликала появу значної кількості праць, присвячених змінам у мові (див., про це, напр., [3]). Так само відомі праці, присвячені мовним змінам, спричиненим революцією 1917 р. у Росії [Живов 2005]. Українська політична реальність з цього погляду також становить неабиякий інтерес. За відносно короткий історичний проміжок часу у нас відбувалися кількарізкові - і то радикальні - зміни політичного устрою. Сучасні українські лінгвісти стали свідками політичних змін і не менш бурхливих змін дискурсивних практик, що відбуваються з 1991 р. По суті ми опинилися в умовах своєрідної політико-лінгвістичної лабораторії, і цей досвід може виявитися дуже корисним, оскільки маємо змогу практично реєструвати крок за кроком зміни, що відбуваються, порівнюючи їх з попереднім станом справ.

Процеси, що відбуваються у політичному дискурсі, є з цього погляду особливо показовими. Разом з такими інституціями як освіта, право, релігія, сфера політики функціонує на основі використання мови. Політична реальність створюється тим, що сказано або написано, а кожний публічний виступ - тобто висловлення - політичної особи дорівнює політичному вчинкові. Політична діяльність є наскрізь мовленнєвою і складається із словесних дій [Яворська 2002] у супроводі паравербальних та невербальних засобів. Політика - це яскравий приклад дискурсивних практик, у яких мова й соціально-комунікативна дія постають як єдине ціле.

Аналіз дискурсу моделює політичну діяльність як процес комунікації, суб'єктами якої виступають не тільки окремі особи, але й соціальні групи, політичні партії та рухи, аж до суб'єктів міжнародного права, тобто держав і державних угруповань. Згідно з цим підходом, політичний дискурс актуалізується у різноманітних писемних та усних текстах, що належать до політики як соціального інституту і становлять результат політичної комунікації. Це сукупність виступів, промов і висловів політичних діячів, відповідні документи з різним ступенем юридичної обов'язковості (угоди, програми тощо), а також продукція аналітичних центрів - спеціальні, часто призначені лише для внутрішньовідомчого використання, розвідки, у яких аналізуються політичні події, і які враховуються у процесах прийняття політичних рішень. До політичного дискурсу відносять також обговорення політичних питань у ЗМІ і висловлення на політичні теми непрофесіоналів. Хоча політичний дискурс розглядається, як зазначено вище, як інституціоналізований різновид дискурсу (про що йшлося), люди, професійно не пов'язані з політикою, також беруть участь у його створенні - не тільки приватно обговорюючи політичні події, але й, завдяки інтернету, маючи можливість зробити свою думку надбанням широкого загалу. Окрему проблему становить розширення простору публічного обговорення, що відбувається завдяки частковому включенню жанрів приватної (матеріали численних інтернет-форумів) та відомчої політичної комунікації (пор. появу у новомедійних засобах матеріалів із підзаголовком «аналітична довідка»), що пов'язано із загальним перерозподілом та семіотичним перекодуванням сфер відкритого та прихованого у сучасній культурі. При цьому, завдяки максимальному розширенню сфери адресації текстів, розміщених в інтернеті, відбувається суттєва модифікація відповідних жанрів. Яскравим прикладом може слугувати поява жанру «блогу» - публічного щоденника, розміщеного в інтернет-

мережі, коли щоденник, тобто суто приватний жанр записів «для себе», перетворюється на текст, адресований усім.

У зв'язку з розвитком медійних та новомедійних засобів стає дедалі очевиднішим, що політики, навіть при найбільш широкому розумінні цього терміна, зовсім не є єдиними суб'єктами політичної діяльності. Політик має потребу в посереднику, що доносить повідомлення до адресата. У ролі медіаторів виступають не тільки спічрайтери, діяльність яких ускладнює структуру авторства політичного тексту, але експерти-політологи й журналісти. Останні не тільки описують, але коментують та інтерпретують дії й учинки політиків, і в такий спосіб є якщо не авторами, то повноправними співавторами медіа-реальності [Yavorska 2005]. Дедалі більше поширення отримує поняття «медіатизованої політики», у якому переосмислюється співвідношення між політикою й медіа. Це співвідношення трансформується й веде до перебудови структури політичного дискурсу [Fairclough 1995], що, зрештою, приводить до перетворення політики в різновид мовної гри.

Донедавна - до появи сучасних соціолінгвістичних підходів і дискурс-аналізу - зміни у мові, що супроводжували зміни політичного устрою, розглядалися майже виключно на рівні змін на рівні одиниць окремих мовних рівнів з переважною увагою до лексики та стилістичних зсувів. Однак зв'язки політики та мови цим не обмежуються, вони пов'язані з ширшим колом питань.

Досліджуючи такі зміни доходимо висновку, що йдеться не тільки про зміни у лексиці, синтаксисі, словотворі тощо. І навіть не тільки про радикальні стилістичні перерозподіли. Не менш важливими є зміни на рівні когнітивних схем, за допомогою яких концептуалізується політична дійсність. З'ясовується, що політичний дискурс виявляє значну сталість у відтворенні та регенерації певних когнітивних схем але, водночас, і здатність до змін.

Далі спробуємо показати як діє цей механізм на кількох прикладах із сучасного українського політичного дискурсу. У центрі нашої уваги - концептуальна метафора міжособистісних відносин, зокрема метафора спорідненості.

Як відомо, у політичному дискурсі радянського періоду терміни спорідненості вживалися як формульне офіційне (й офіціозне) позначення характеру зв'язків між народами, що населяють Радянський Союз, що подавалися як *сім'я (дружна сім'я народів)*. У цій метафоричній схемі концепт дружби міг виступати на поверхневому рівні окремо від сім'ї (пор. назва журналу «Дружба народів»), однак і в цьому випадку мова йшла про дружні відносини між членами родини. Підтвердженням цього може служити той факт, що відносини між народами СРСР не позначалися як *дружні* - цей термін використовувався винятково для *закордонних* країн і народів, але не усередині країни. Усередині члени *радянської сім'ї народів* були зв'язані *братніми* відносинами (*братній український, білоруський, грузинський, вірменський, узбецький* і т.д. *народ*), рідше вони з'являлися як *сестри (Україна й Росія нерозлучних дві сестри)*. Остання можливість була обумовлена граматичними характеристиками назв тодішніх республік - позначення жіночого роду (*Україна, Білорусія, Грузія* й т.п.) могли в принципі метафоризуватися як *сестри*, тоді як позначення чоловічого роду (*Узбекистан, Таджикистан*) - ні. Втім, це обмеження стосувалося тільки словесних текстів. Наскільки можна судити, на рівні образотворчого подання *братерства народів* (у скульптурі, живопису, графіці) всі 15 республік цілком могли бути зображені у вигляді жінок (дівчат). Хоча тут, мабуть, спрацював жіночий рід слова *республіка* й той факт, що в слові *братерство* гендерна ознака нейтралізується.

Епітет *братній* застосовувався також і стосовно народів країн соціалістичного табору (*братній польський народ, братня Польща*). Характерно, що *братній*, мабуть, якимось чином корелював і з позначенням *слов'янський* (пор.: *братній слов'янський народ*). Хоча схема приписування ознаки *братній* всім соціалістичним країнам, очевидно, існувала (про це свідчать, зокрема, синонімічні до наведених вище атрибутивних конструкцій конструкції з генітивом - *народ братньої Польщі, Угорщини, Куби*). Особливу проблему в цьому зв'язку представляє розподіл *братній* і *дружній* для позначення відносин у політичній сфері, які, очевидно, вживалися на той час як чітко регламентовані політичні терміни із чітко позначеною сферою референції, тобто набором народів і країн, які слід було позначати саме так, а не інакше. У цілому, можна помітити, що в радянських текстах епітет *дружній* використовувався для країн третього світу або країн, що не приєдналися (*дружня Індія*), країн арабського Сходу (*дружній Ірак*).

Співчуття й емоційна солідарність наявні в семантиці *дружби*, і це поєднує її із *братерством*, у той же час *дружба*, попри увесь емоційний та соціальний позитив, позбавлена міцності й постійності братніх відносин, а отже, - у політичних текстах радянської доби - постає як менша цінність порівняно з *братерством* (у цьому можна побачити також рефлексі традиційної культури).

З розпадом Радянського Союзу метафорична модель спорідненості як способу подання відносин між Росією й Україною піддалася активній деконструкції. У радянський період щодо російського народу використовувалося (хоча й досить обмежено) позначення *старший брат*, що згодом в українському дискурсі набуло яскраво вираженого негативного забарвлення. Це стало досить популярним в українській публіцистиці прийомом. У контекстах, де це позначення (*старший брат*) трапляється, дуже часто наводяться історичні аргументи для доказу його безпідставності (оскільки загальновідомо, що

Київська Русь виникла раніше Москви). Що ж до позначення *братній народ*, то протягом останнього десятиліття воно вживалося переважно в іронічних контекстах, подекуди з акцентом на агресивності поведінки сусідньої країни (пор. позначення *наші стратегічні брати*, що імплікує погрозу, а також сполучення *братні танки*).

В інших випадках *братній народ* намагаються замінити поняттям *партнер*, що набуває дедалі більш нейтрального характеру. Незважаючи на те, що протягом 90-х років номінація *партнер* зберігала успадковані від попереднього радянського періоду негативні конотації, пов'язані, зокрема, з обманом і грою, наприкінці 90-х років починається поступова зміна семантики слова, що дедалі більше наближується до позначення симетричних відносин, які ґрунтуються на рівноправній участі (згідно з етимологією слова *партнер*, що сягає лат. *pars*, р. в. *partis частина*). Наразі спостерігається тенденція до поступової відмови від метафори братніх відносин і заміни їх на метафору партнерства. У наступному фрагменті на фоні опису партнерських відносин як належних, метафора братерства (стосовно Азербайджану - республіки колишнього СРСР) набуває іронічно-негативного забарвлення:

***Ведучий:** Тобто ми прийняли братню допомогу. Так, звичайно, брат дає, тому.../ **Гість:** Нам потрібно поводитися дуже правильно й акуратно. Тому що із цього ліпиться образ партнера.*

Однак відмова від метафори спорідненості в її поверхневому вираженні (сполучення зі словом *братній*) або навіть різка іронія, ще не означають, що ця схема перестала бути актуальною. По-перше, вживання словосполучення *братній народ* стосовно Росії, хоча б навіть у негативно-іронічному сенсі, є відтворенням тієї ж метафори. Іншими словами, *поганий брат* не перестає від

того бути братом. В інших випадках деякі елементи схеми продовжують діяти в прихованому вигляді. Наприклад у висловленні попереднього Президента України: *Росія була, є й буде нашим партнером*, незважаючи на вживання слова *партнер*, зберігається та ж базова метафора кровної спорідненості, оскільки тільки кровний родич залишається таким незалежно від будь-яких обставин. Дійсно, *рідний брат* був, є й завжди буде братом, а *партнерами* не народжуються й не обов'язково залишаються назавжди.

Наразі позначення *партнер* широко використовується в офіційних текстах, а також у тих випадках, коли політики, навіть відомі своїми різкими поглядами, в силу конкретних обставин спілкування намагаються підкреслити свою об'єктивність. Показовим у цьому сенсі є фрагмент інтерв'ю з одним з українських політиків, який відповідає на питання російського журналіста.

Журналіст: *По-вашому виходить, українське суспільство більше орієнтується на Східну Європу. А Росія як братня країна, рух у її бік можливий?* / **Політик:** Росія для нас - інша країна. **Журналіст:** *І все?* / **Політик:** Так. Що означає "братня"? "По-братньому" заїхали до Чехословаччини танками. Пам'ятаєте? Ви кажете - давайте по-братньому. А ми кажемо - ні. Давайте по справедливості. Партнерство з Росією є і буде, але тепер воно буде чесним.

Цей фрагмент є досить показовим як з погляду спроб української сторони перебудувати стосунки з Росією на принципах *справедливого й чесного партнерства* з одночасною відмовою говорити про *братні відносини*, яка аргументована посиланням на негативний історичний досвід (на перший погляд пов'язаний з іншою країною - Чехословаччиною, якщо не брати до уваги символічний зміст цієї події), так і з погляду того факту, що російський

журналіст намагається ввести до бесіди словосполучення *братня країна* як нейтральне позначення Росії. І тут він закономірно терпить комунікативну невдачу, оскільки не враховує (або не знає?) стійких негативних конотацій, яке це позначення нині має в Україні.

Показовою є також спроба журналіста перенести на відносини України з Росією метафору подорожі (*рух в її [Росії] бік*), що в українських медійних текстах використовується для концептуалізації відносин України з Європою [6]. Це також не знаходить відгуку в українського політика. За метафорою подорожі стоїть принципово інша концептуальна схема (схема досягнення мети), і ця ключова для опису відносин з Європою метафора відносно Росії в українському політичному дискурсі не застосовується.

Щодо рухів у просторі, то для характеру відносин з Росією використовується метафора зміни пози (при цьому суб'єкт залишається на місці). Оскільки для відносин з Росією провідною є метафора міжособистіних відносин, то вони описуються за допомогою відповідних знаків невербальної поведінки: як жест повороту України обличчям до Росії (у випадку готовності налагодити стосунки) або повороту спиною (у випадку відмови вести діалог). Для останнього «Словарь русских жестов» подає мовний аналог «Не хочу с тобой больше разговаривать!» [Григорьева, Григорьев, Крейдлин 2001]. Щоправда, цей жест окрім того може мати додаткову конотацію беззбройності та незахищеності (у випадку, коли йдеться про ворога) - звернімо увагу на фразеологічний вираз *отримати ножа в спину*. Цікаво, що цей варіант розвитку подій у межах розглядуваної схеми також не залишився без уваги - з боку опозиційного російського політика. Порівняймо:

За словами пана Немцова, [для України] «складність полягає в самій суті завдання - інтегруватися в Євросоюз і в той же час не посваритися з Росією. Зовсім необов'язково повертатися до Росії спиною - по-перше, буде неприємно, а по-друге, коли так стоїш, ти беззбройний, можеш ножа у спину отримати. Тому потрібно одразу чесно сказати Путіну, чого Україна прагне - приміром, вступити до Євросоюзу, - але при цьому зазначити, що до Росії ніхто не буде ставитися вороже».

У наведених прикладах звертає на себе увагу повторюване протиставлення Росія - Європа (*Євросоюз, Східна Європа*), що явно або приховано входить до значної кількості українських текстів на теми Європи та ЄС. З одного боку, це протиставлення є наслідком реалізації, так би мовити, «внутрішньо-української» схеми власного самовизначення, так званого *європейського вибору*. З другого боку, як свідчить наведена цитата, протиставлення Європи та Росії - у тих випадках, коли йдеться про Україну - є частиною сучасного російського політичного дискурсу [Яворська, Богомолів 2010].

Розглянутий матеріал дозволяє зробити деякі висновки щодо механізму змін у політичному дискурсі. Виявляється, що зміна політичного устрою і зміна поколінь не призводить з необхідністю до радикальної зміни дискурсивних практик. Концептуальні схеми, пов'язані з радянським періодом, демонструють помітну живучість у медійному дискурсі. Ці схеми використовуються українськими журналістами та політологами для інтерпретації сучасних політичних реалій. Відбувається поступовий та тривалий процес переосмислення відносин із сусідніми державами, зокрема з Росією, у термінах нових концептуальних схем. Про це свідчить поступова відмова від домінантної у попередній період метафори спорідненості (як в її позитивному, так і в

негативно-заперечувальному вигляді) і заміна її метафорами партнерства та сусідських відносин. Ще один результат стосується механізмів спадковості та змін в існуючих моделях. Можна вважати, що можливості модифікації усталених концептуальних схем є обмеженими, і зміна застарілих моделей означає на практиці їхню заміну - але не довільну, а співвідносну із загальним когнітивним фреймом та політичними реаліями. Загалом, український політичний дискурс виразно сфокусований на представленні політичних відносин у межах метафори міжособистісних зв'язків за рахунок інших - більш раціональних та «технічних» концептуальних схем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Григорьева С.А., Григорьев Н.В., Крейдлин ГЕ. Словарь русских жестов. - Москва- Вена, 2001.
2. Живов Виктор. Язык и революция. Размышления над старой книгой А.М. Селищева // Отечественные записки. Журнал для медленного чтения. 2005. - № 2 (22) (<http://www.strana-oz.ru/?numid=23&article=1041#t12>)
3. Каганович Б.Н. Язык французской революции. О неопубликованной работе К.Н.Державина // Французский Ежегодник 2000: 200 лет Французской революции 1789-1799гг.: Итоги юбилея. - М.: Эдиториал УРСС. - 2000. (<http://www.aquavitae.narod.ru/francebiblio/languefr.htm>)
4. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. - [Мюнхен], 1987.
5. Яворська Г. Політична риторика і реалії європейської інтеграції // Віче. - 2002. - № 7 (124). - С. 66-71.

6. Яворська Г.М., Богомолов О.В. Непевний об'єкт бажання: ЄВРОПА в українському політичному дискурсі. - Київ, ВД Дмитра Бурого, 2010.
7. Fairclough N. Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language. - London: Sage, 1995.
8. Yavorska G. From LIFE to GAME: A Conceptual Shift in Mediatized Politics // Recent Trends in Language and Literature Studies: Insights and Approaches. Abstracts. - KNLU, Kyiv, 2015. - Pp. 58-60.
9. Yavorska G. The impact of ideologies on the standardization of modern Ukrainian // International Journal of the Sociology of Language. - 2010. - Vol. 2010 (201). - P. 163-197.

Halyna Yavorska

The article is dedicated to modern Ukrainian political discourse through the prism of interpersonal conceptual metaphor. The author analyzes some changes in current political language focusing on the metaphor of “brotherhood” inherited from the Soviet period and its gradual change to the “partnership”. The ability of Soviet conceptual schemes that demonstrate to regenerate is being analyzed as well.

Key words: political discourse, conceptual metaphor.